

АЛТЫН ОРДА ӘДЕБИЕТІНІҢ ТАРИХИ- ӘЛЕУМЕТТІК МАҢЫЗЫ, РУХАНИ- МӘДЕНИ МАҢЫЗЫ

Салықова Айназ Сакенқызы

Salykova02@list.ru

«Қазақ тілі мен әдебиеті» білім бағдарламасының 1 курс магистранты
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі: филология ғылымдарының кандидаты, доцент-
Қамарова Н.С.

Аңдатпа. Бұл мақалада Алтын Орда әдебиетінің тарихи, әлеуметтік және рухани-мәдени маңызы қарастырылады. Алтын Орда мемлекеттігі XIV ғасырда Орта Азия мен Шығыс Еуропада маңызды ықпал жасаған мемлекет ретінде өзінің әдеби мұраларымен танымал. Алтын Орда әдебиеті сол кезеңнің қоғамдық құрылымын, әлеуметтік қатынастарын, сонымен қатар түркі тілдес халықтардың рухани құндылықтарын бейнелейді. Бұл әдебиет қазақ, қырғыз, өзбек халықтарының мәдениеті мен дәстүрлерінің дамуына зор әсер етті. Алтын Орда әдебиетінің шығармалары әлеуметтік мәселелер, дін, этика, философия тақырыптарын көтеріп, ұрпақтан ұрпаққа мәдени мұра ретінде қалды. Мақалада осы әдебиеттегі негізгі тақырыптар мен туындылардың мәні талданып, оның бүгінгі мәдениетіміз бен әдебиетіміз үшін маңызы зерттеледі.

Кілт сөздер: *Алтын Орда әдебиеті, тарихи маңызы, әлеуметтік маңызы, рухани мәдениет, түркі тілдес халықтар, мәдени мұра, әдеби шығармалар, адамгершілік, әділдік, тарихи процестер, мәдени құндылықтар, қазақ әдебиеті, әдебиет пен қоғам, тарихи кезең, мәдени даму.*

Алтын Орда (1227-1502 жылдар) – Орта Азия мен Шығыс Еуропаның кең аумағын қамтыған тарихи мемлекет. Ол монғолдар империясының бөлінуі нәтижесінде қалыптасып, өз кезеңінде халықаралық сауда, мәдениет пен ғылымның алдыңғы қатарлы орталығы болды. Алтын Орда әдебиетінің тарихи-әлеуметтік және рухани-мәдени маңызы зор, өйткені ол тек қана қазақ халқының емес, жалпы түркі, монғол және ислам әлемінің әдеби-мәдени дамуына үлкен ықпал етті.

Түркі әдебиеті тарихындағы көрнекті кезеңдердің бірі – Алтын Орда дәуіріндегі әдебиет болып табылады. Бұл дәуір әдебиеті екі негізгі бастаудан нәр алды: көне түркі әдеби мұрасы мен шығыстың мұсылмандық әдеби дәстүрінен. Қарахан әулеті билігі кезінде шығармашылықпен айналысқан Махмұт Қашқари, Жүсіп Баласағұн, Ахмет Жүйнеки, Ахмет Ясауи және Сүлеймен Бақырғани сияқты ақындардың көркемдік-эстетикалық ізденістері Алтын Орда құрамындағы Жошы ұлысында өмір сүрген түркі ақындарының шығармаларында әрі қарай дамытылды. Сонымен қатар бұл дәуір қаламгерлері Сағди, Фирдоуси, Ғазали, Аттар, Руми, Низами сынды парсы әдебиетінің көрнекті өкілдерінің еңбектерімен таныс болды. Олардың кейбір шығармалары түркі әдеби тіліне аударылып, кеңінен таралды. Әсіресе Шейх Сағдидің туындылары Алтын Орда сарай ортасында зор беделге ие болып, оның жыр жолдары астанадағы кейбір сәулеттік құрылыстардың қабырғаларына жазылған. [1,97].

Алтын Орда дәуіріндегі әдебиет әртүрлі бағыттарда дамыды. Оған діни шығармалар, тарихи шежірелер, философиялық трактаттар және эпикалық жырлар жатты.

Діни әдебиет – Мұсылмандық идеологияның кеңінен таралуымен Алтын Ордада діни шығармалар маңызды рөл атқарды. Бұл кезеңде исламның құндылықтары мен принциптері бойынша жазылған әдеби шығармалар (Құран тәпсірлері, хадис жинақтары, ақындық туындылар) көптеп шықты. Мысалы, Қожа Ахмет Яссауидің «Диуани хикметі» – Алтын Ордада кеңінен танымал болды.

Шежірелер мен тарихи шығармалар – Алтын Орда тарихын баяндайтын көптеген шығармалар жазылды. Бұл шығармалар түркі халықтарының тарихын, әулет шежірелерін және саяси құрылымдарды баяндап, мемлекеттің тарихи дамуын ұрпаққа жеткізді. Мысалы, Әбілғазы Баһадүрдің «Түркі шежіресі» және Алтын Орда империясының негізін қалаған Шыңғыс хан туралы жазылған шығармалар.

Философиялық шығармалар – Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» еңбегі философиялық және әлеуметтік мәселелерді қозғайтын туынды болып табылады. Бұл шығармадан мемлекеттік басқару, адамгершілік, әділеттілік және білім алу туралы ойлар аңғарылады.

Алтын Орда әдебиетінде мемлекеттің ішкі саясаты, әлеуметтік құрылымдары, саяси жағдайлары мен мәдениетінің көрініс тапқандығын байқауға болады. Әдеби шығармалар халықтың тұрмысын, әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін және діни түсініктерін суреттейді. Мемлекет басқарудың философиясы: Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» шығармасында қоғамды басқарудағы әділеттілік, жақсы басшының қандай болу керектігі, халықтың қамын ойлау сияқты мәселелер айтылады. Бұл кезеңде әдебиет қоғамдағы әлеуметтік әділеттілік мәселелерін көтерді.

Әлеуметтік және дін араласуы: Алтын Орда кезеңі исламды қабылдау және халықтың мәдениеті мен тұрмысында исламның орны маңызды болды. Қожа Ахмет Яссауи сияқты тұлғалар түркі халықтарының рухани өміріне үлкен ықпал етті [2, 277].

Алтын Орда кезеңінде әдебиет мемлекет құрылымын, әлеуметтік қатынастарды және саяси жағдайды көрсету құралы болды. Мысалы, Әбілғазы Баһадүрдің «Түркі шежіресі» – бұл шығарма Алтын Орда дәуіріндегі түркі халықтарының тарихын, саяси жағдайларын және ұрпақтан ұрпаққа қалдырған дәстүрлерін баяндайды. Әбілғазының шығармасы арқылы түркі халқының тарихы мен мәдениеті кейінгі ұрпақтарға жетті.

Деректер мен хаттамалар – Алтын Орда кезеңінде әдебиет заңдар мен мемлекеттік жарлықтарды тарату, әскери жорықтарды сипаттау, сыртқы саясатты түсіндіру мақсатында қолданылған. Мысалы, Тимурдың хаттары мен жарлықтары мемлекеттік басқаруды ұйымдастыру мен әлеуметтік жүйені реттеуде маңызды рөл атқарған.

Алтын Орда әдебиеті рухани және мәдени тұрғыдан Орта Азия мен Шығыс Еуропа халықтарының арасындағы діни, философиялық, әдеби бірлік пен ұқсастықты көрсетті. Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» шығармасы – Бұл түркі әдебиетінің ең маңызды шығармаларының бірі болып табылады. Алтын Орда кезеңінің философиялық ойлары мен моральдық құндылықтарын көрсетеді. Шығармада мемлекет басқарудың әділеттілігі, адамгершілік пен қоғамға қызмет ету сияқты мәселелер қарастырылады. Бұл шығарма сол кезеңдегі қоғамның моральдық негіздерін айқындайды.

Қожа Ахмет Яссауидің «Диуани хикмет» шығармасы – Алтын Орда кезеңінде Яссауи мен оның ілімдері үлкен әсер қалдырды. Яссауи шығармаларының философиясы ислам дінімен тығыз байланысты болып, адамдардың рухани тұрғыда дамуын мақсат еткен. Яссауидің ойлары мен мұралары Алтын Ордада кеңінен таралып, қазақ халқының да рухани мұрасы болып табылады.

Алтын Орда әдебиеті сол кезеңдегі түркі халықтарының ұлттық болмысын, дүниетанымын және этникалық ерекшеліктерін айқындауда маңызды рөл атқарды. Әбілғазының «Түркі шежіресі» шығармасында түркі халықтарының ата-бабаларының тарихы мен салт-дәстүрлері сөз болады. Бұл шығарманы түркі халықтарының өздерінің ұлттық мұрасы ретінде қабылдауға болады. Әбілғазы осы арқылы түркі халықтарының мәдениеті мен тарихын жаңғыртып, олардың ұлттық болмысын нығайтты.

Шыңғыснамалар мен монғолдық эпостар – Бұл шығармаларда монғолдардың тарихы, мәдениеті мен батырлық дәстүрлері көрініс тапты. Алтын Орда мемлекетінің құрылуы мен өркендеуі, ұлттардың бірігуі мен күш-қуаты туралы жазылған бұл шығармалар түркі және монғол халықтарының бірегейлігін көрсетіп, олардың болашақ ұрпақтарына рухани мұра ретінде қалды.

Алтын Орда кезеңі – әр түрлі мәдениеттердің, діндердің, әсіресе, ислам мен түркілік мәдениеттердің бірігуіне себеп болды. Бұл әдебиетте көрініс тауып, ұлттық, мәдени және діни құндылықтардың араласуын көресіз. Мәселен, Қожа Ахмет Яссауи – Оның мұрасы ислам мен түркі дүниесінің үйлесімділігін, рухани дәстүрлердің бірлігін көрсетеді. Яссауи өз шығармаларында исламдық ақыл-кеңестермен қатар, түркілік дүниетаным мен халықтық дәстүрлерді де ұстанған. Оның шығармалары тек діни тұрғыдан емес, сонымен қатар рухани, мәдени маңызы зор.

Алтын Орда әдебиеті түркі тілдерінің дамуына үлкен әсер етті, өйткені ол кезеңде түркі тілдерінде жазылған көптеген әдеби шығармалар пайда болды. Әл-Фарабидің «Мемлекет басшысының көзқарастары» сияқты шығармалар түркі тілінде жазылған маңызды философиялық туындылар болып табылады. Сонымен қатар, Алтын Орда кезеңінде жазылған басқа да түркілік шығармалар, әсіресе, қазақ әдебиетінің негізін қалап, түркі тілдерінің мәдениетте алатын орнын көрсетті [3, 211].

Алтын Орда әдебиетінің негізгі ерекшелігі - шығармаларда ғашықтық сарын, сонымен қатар тарихи оқиғалар, адами құндылықтар сөз етілетіндігінде.

Алтын Орда билеушілері Берке хан мен Өзбек ханның ислам дінін қабылдауы бұл аймақта исламның кең таралуына үлкен ықпал етті. Осы кезеңде мешіттер мен медреселер көптеп салынып, қоғамда діни құндылықтарды насихаттау күшейді. Сонымен бірге, дінді халыққа көркем тілмен жеткізетін ақын-жазушылар шыға бастады. Олар исламның асыл қасиеттерін, пайғамбарлардың өнегелі өмір жолын және Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) өсиеттерін жыр етіп, көркем шығармалар жазды.

Осындай еңбектердің бірі - Насируддин Бұрхануддин Рабғұзидің шығармасы. Ол Адам атадан бастап Мұхаммед пайғамбарға дейінгі 25 пайғамбардың өмір жолын жинақтап жазды. Бұл туынды негізінен діни бағытта болғанымен, автор шығармасына түркі халықтарының аңыздары мен мифтерін де кірістірген. Сондықтан Рабғұзи еңбегінде таза діни шеңберден шығып, халықтық мифологиялық элементтер де қатар өрілген.

Харазми жазған «Махаббатнама» да осы Алтын Орда дәуірінің маңызды туындыларының бірі саналады. Бұл шығарма - ғашық пен сүйіктісінің арасындағы нәзік сезімдерге толы хаттар жинағы. 1353 жылы Сыр бойында жазылған бұл дастан намалық жанрдың түркі әдебиетінде дамуына үлкен ықпал етті. Кейін осы негізде «Дәһнама», «Ташұқнама» сияқты тағы бірнеше туынды дүниеге келді.

Түркі ақындары ғашық пен машұқтың сырлы әңгімелерін өлеңмен әсемдеп жеткізе отырып, адамның рухани кемелдену идеясын да кеңінен насихаттады. Сол себепті де, Абай айтқан «Толық адам» тұжырымдамасының бастауы да сол дәуірдегі әдеби мұралардан табылатынын айтуға болады.

Алтын Орда тұсында жазылған шығармалар мазмұндарының тереңдігімен, тақырыптарының әр алуандығымен ерекшеленеді. Сол дәуірдегі әдебиетке зер сала қарағанда, шығармалардың идея-эсте-тикалық құндылығы мен поэтикалық дәре-жесі жағынан өз дәуірінің алдыңғы қатарлы жазба мұраларынан саналғанына көз жеткіземіз. Осы кезде әдебиет мазмұн жағынан байып, жанр жағынан түрленді.

Алтын Орда дәуірі әдебиетіндегі көркем шығармалар, жазба әдеби мұралар шығыстық поэтикалық дәстүрдің үрдісін жалғастырып, түркілік салт-сана, дүниетаныммен сабақтасып, түркі рухани-мәдени құндылықтар әлемінің мазмұнын байытты.

Жазба мұралар мәтініндегі сөз-символдар байырғы қыпшақтардың дүниетанымын, қаламгерлердің сөз саптау шеберлігін, құнарлы ойды бейнелі, көркем кестелеп берудің үлгісін көрсетеді, эстетикалық таным тереңдігін байқатады.

Алтын Орда мемлекетінің титулды этносы байырғы қыпшақтардың рухани мәдениетін танытатын күрделі құрылымдардың бір парасы – эстетикалық таным үрдісі. Көркемдік-эстетикалық дүниетаным Алтын Орда дәуірі әдеби жәдігерліктері бойынан анық көрінеді. Осы әдеби мұралардың бойындағы сөзбен өрнектелген мәдени-рухани құндылықтар әлемі, оның ішіндегі эстетикалық дүниетаным, әдемілікті, сұлулықты тану,

бағалау үрдістері бүгінгі қазақ әдебиетіне дейін жалғасып, өрісін тауып, сабақтасып жатқан көркемдік тіндер, рухани кернеулер.

Алтын Орда әдебиеті – түркі, монғол, ислам мәдениеттерінің бір-бірімен тоғысқан кезеңінің айқын көрінісі. Ол сол кезеңдегі әлеуметтік-саяси құрылымды, ұлттық болмысты және рухани құндылықтарды дәріптеді. Бұл әдебиет бүгінгі күнге дейін ұрпақтар үшін мұра болып, қазақ әдебиеті мен мәдениетінің қалыптасуына үлкен ықпал етті.

Алтын Орда дәуіріндегі әдеби шығармалар тек сол кезеңнің ғана емес, келесі дәуірлердің әдебиетіне де әсер етті.

Әлеуметтік-мәдени ықпал: Алтын Орда әдебиетінің үлкен тарихи және әлеуметтік мәні болды. Ол Орта Азия, Кавказ, Оңтүстік Еуропа елдеріне және қазіргі Ресей аумағындағы халықтарға үлкен мәдени әсерін тигізді. Түркі және араб әдебиеттерінің синтезі нәтижесінде жаңа әдеби бағыттар мен жанрлар пайда болды.

Рухани-діни ықпал: Ислам дінінің таралуы мен исламдық мәдениеттің әсерінен, Алтын Орда әдебиеті кейінгі кезеңдердегі ислам мәдениетін қабылдаған халықтарға, әсіресе, түркі әлеміне әсер етті. Бұл дәстүрлер түркі халықтарының әдебиетінде өз көрінісін тапты.

Қазіргі заманға ықпалы: Алтын Орда дәуірінің әдеби мұрасы қазіргі қазақ әдебиетінің қалыптасуына да маңызды ықпал етті. Ол бүгінгі күнде тарихи, мәдени және әдеби мұра ретінде қарастырылады. Әдебиеттанушылар Алтын Орда дәуірінің туындыларын талдай отырып, оларды тек сол кезеңнің ғана емес, түркі әлемінің болашақтағы әдеби дамуының негізі ретінде бағалайды.

Алтын Орда әдебиеті – түркі, монғол, ислам және басқа мәдениеттердің бір-бірімен араласуы нәтижесінде қалыптасқан, дәуірдің әлеуметтік, саяси және рухани жағдайларын айқындайтын маңызды мәдени құндылық болып табылады. Бұл әдебиет кейінгі ұрпаққа тарих, мәдениет, философия және діни ойлардың мол мұрасын қалдырды. Алтын Орда әдебиетінің шығармалары бүгінгі күні түркі халықтарының рухани дүниетанымын, мәдениетін және ұлттың санасын дамытуда маңызды рөл атқарады.

Бұл кезеңдегі әдебиет түркі, араб және парсы мәдениеттерінің ықпалымен дамыды. Әдеби шығармалар көбінесе ислам дінінің құндылықтарын насихаттауға бағытталды. Әдеби тіл ретінде ортағасырлық түркі тілінің (қыпшақ, шағатай тілдері) негізінде қалыптасқан жазба дәстүр қолданылды. Көптеген шығармалар нәзира дәстүрімен, яғни белгілі бір классикалық туындыға жауап ретінде немесе соған еліктеу арқылы жазылды (мысалы, Сағди, Низами шығармаларының үлгісімен). Ақын-жазушылар моральдық-этикалық мәселелерді, адамгершілік, ізгілік, әділет, тақуалық, өмірдің өткіншілігі сияқты мәңгілік тақырыптарды жырлады. Шығармаларда көркем тіл, поэтикалық бейнелер (метафора, символдар), сондай-ақ діни ұғымдар жиі кездеседі. Бұл дәуір әдебиеті ұлттық рухты сақтай отырып, ислам әлемінің ортақ идеяларымен үндесті. Ең маңызды ерекшелігі — түркі халықтарының төл дүниетанымы мен рухани ізденістерінің әдебиетте айқын көрініс табуы. Бұл дәуірдегі әдебиетте саяси-әлеуметтік тақырыптардың көбеюі жоғарлады. Себебі осы кезеңде билік, әділдік, ел басқару, халықтың жағдайы сияқты мәселелер де әдеби туындыларда жиі көтерілді. Ақындар мен жазушылар патшаға кеңес беретін, елді бірлікке шақыратын идеяларды алға тартты. Тілдік көптүрлілік:

Шығармалар көбінесе түркі тілінде жазылғанымен, ішінде араб және парсы сөздері де мол қолданылды. Бұл көптілділік әдеби тілдің байып, дамуына әсер етті.

Моральдық-дидактикалық сипаттың басым болуы:

Оқырманға өмірлік тәлім-тәрбие беру мақсатында жазылған ақыл-өсиеттер, үлгілі хикаялар мол болды.

Шариғат заңдары мен дүниетанымының көрінісі:

Ислам діні мен шариғат талаптары шығармалардың мазмұнына терең сіңді. Адалдық, әділдік, сабыр, қайырымдылық секілді қасиеттер насихатталды.

Түркі әдеби тілінің классикалық үлгісі қалыптасты:

Алтын Орда дәуірінде жазылған шығармалар кейінгі дәуірдегі түркі тілдес халықтар әдебиетіне негіз болды.

Аңыз бен шындықты ұштастыру:

Көптеген туындыларда тарихи оқиғалар мен аңыздық бейнелер қатар өрілді. Шынайы тарихи тұлғалар мен мифтік кейіпкерлер қатар суреттелді. Алтын Орда дәуіріндегі шығармаларда көшпенділер дүниетанымының, еркіндік пен елдік идеалдарының ізі көрінеді. Бұл, мысалы, елді, жерді сүйеге арналған өлеңдерден байқалады. Осындай ерекшеліктер арқылы Алтын Орда әдебиеті түркі халықтарының мәдениетін, руханиятын дамытып, келесі ғасырлардағы әдеби процестерге жол ашты.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қыраубаева А. Қазақ әдебиетіндегі Шығыстық қисса-дастандардың түп-төркіні мен қалыптасуы: Филол. ғыл. докт.дис. – Алматы, 1997.
2. Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы, 2005.
3. Келімбетов Н. Ежелгі түркі поэзиясы және қазақ әдебиетіндегі көркемдік дәстүр жалғастығы: Филол. ғыл. канд.дис. – Алматы, 2002.
4. Аманжолов, С. Түркі халықтарының әдебиеті. – Алматы: Санат, 1996.
5. Қоңыратбаев, Ә. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Мектеп, 1994.